

Kvinnelig butikkansatt i Christiania Glassmagasin. Arbeidermagasinet nr 15. 1928. Foto: Ukjent / Arbeidermagasinet / Arbark

Minstelønnsloven for underordnede handelsfolk 1918–1925

En glemt likelønnslov

The Minimum Wage Act for Subordinate Salaried Employees 1918–1925

A forgotten equal pay law

Harald Espeli

Dr.agric., Forsker 1, Institutt for rettsvitenskap og styring, Handelshøyskolen BI

Harald.Espeli@bi.no

Sammendrag

I 1993 ble det vedtatt en lov om allmenngjøring av tariffavtaler forut for Norges EØS-medlemskap for å unngå sosial dumping. Allmenngjøringsloven innebar offentlig minstelønnsregulering og var slik sett et brudd med praksisen i privat sektor med tariffavtaler mellom organiserte arbeidstakere og arbeidsgivere siden begynnelsen av 1900-tallet. Det fantes likevel to minstelønnslover vedtatt i 1918. Her behandles den midlertidige minstelønnsloven for underordnede handelsfolk 1918–1925 som var en lov for underordnede funksjonærer. Den innebar en vesentlig økning av løningene for unge og kvinnelige funksjonærer. Minstelønnsloven innebar det mest effektive statlige likelønntiltaket i privat sektor frem til 1970-tallet. Lovens avvikling skyldtes langvarig motstand fra handelsnæringen, som betraktet loven som et rent midlertidig krisetiltak, men også manglende politisk vilje til å gjøre loven, som var avhengig av skiftende lokalpolitiske vurderinger og konstellasjoner, mer effektiv. Dermed forsvant også støtten fra Norges Underordnede Handelsstands Landsforbund, som hadde vært minstelønnslovens fremste organisatoriske pådriver og støttespiller.

Nøkkelord

Minstelønnslov, underordnede funksjonærer, Norge 1918–1925

Abstract

In 1993, a law was passed on the generalization of collective agreements ahead of Norway's EEA membership in order to avoid social dumping. The Generalization Act entailed public minimum wage regulation and was thus a breach of practice since the beginning of the 20th century in the private sector with collective agreements between organized workers and employers. However, there were two minimum wage laws passed in 1918. This deals with the temporary minimum wage law for subordinate salaried employees 1918–1925. It meant a significant increase in the salaries of young and female salaried employees. The Minimum Wage Act entailed the most effective government equal pay measure in the private sector until the 1970s. The abolition of the law was due to long-standing opposition from trade and commerce, which regarded the law as a purely temporary crisis measure, but also a lack of political will to make the law, which was dependent on changing local political assessments and constellations, more effective. Thus, the support from the Norwegian Association of Subordinate Employees, which had been the main organizational supporter of and driving force behind the Minimum Wage Act, also disappeared.

Keywords

Minimum wage legislation, subordinate salaried employees, Norway 1917–1925

I forbindelse med at Norge ble EØS-medlem fra 1994 ble det vedtatt en lov om allmenngjøring av tariffavtaler i 1993. Allmenngjøringsloven gjør det mulig å fastsette minstelønner for foretak og arbeidstakere som ellers ikke er omfattet av norske tariffavtaler. Tariffnemnda kan vedta minstelønnsatser som bygger på inngåtte tariffavtaler i Norge. Siktemålet var å unngå sosial dumping med fri bevegelse av arbeidskraft i EØS-området. Allmenngjøringsloven innebar et brudd med den norske tradisjonen i privat sektor siden begynnelsen av 1900-tallet med kollektiv lønnsfastsettelse, herunder minstelønnsatser, regulert gjennom tariffavtaler og ikke gjennom lov.

Det finnes likevel to lovregulerte minstelønnsordninger før EØS som knapt har vært gjenstand for forskningsmessig behandling: Lov om industrielt hjemmearbeid fra 1918 og minstelønnsloven for underordnede handelsfolk senere samme år.¹ Den midlertidige minstelønnsloven for underordnede handelsfolk gjaldt i tre år fra 1. oktober 1918 og ble forlenget fire ganger med ett år fra 1921. I 1925 forkastet Stortinget en ytterligere videreføring. Minstelønnsloven for underordnede handelsfolk omfattet funksjonærer som utførte vanlig lønnsarbeid hos en arbeidsgiver, som kunne føre løpende kontroll med arbeidsutførelsen, mot en fastlønn, normalt på månedsbasis. Loven om industrielt hjemmearbeid, som først ble opphevet i 1995, skulle regulere en helt annen type virkelighet. Den omfattet i 1914 omkring 10 000 arbeidere, stort sett kvinner, som hovedsakelig sydde klær mot stykkbetaling, for en stor del i eget hjem. Hjemmearbeidsloven skulle regulere stykkbetalingen, eller akkorden om man vil.²

Denne artikkelen dreier seg om minstelønnsloven for underordnede handelsfolk. De sentrale spørsmålene er: Hvorfor og hvordan loven ble til, hva innebar den, hvordan fungerte den og hvorfor ble den forlenget enstemmig eller med massivt flertall av Stortinget fire ganger, men avvist i 1925?

Underordnede handels- og kontorfunksjonærer var en relativt tallrik gruppe, men vanskelig å avgrense. Sosialdepartementet hevdet i 1918 at det var snakk om omkring 35 000 i folketellingen i 1910, men dette inkluderte blant annet omkring 1500 bestyrere og handelsreisende. Utfra 1910-tellingen var det omtrent like mange funksjonærer av begge kjønn. Den samme kjønnsfordelingen fantes i Kristiania der nærmere 1/3 av de underordnede handels- og kontorfunksjonærene arbeidet.³ Med den raske økonomiske veksten og økende urbaniseringen fra 1910 var det sannsynligvis snakk om mellom 35 000 og 40 000 i 1917. Til sammenligning var det i 1917 219 000 årsverk i ulykkesforsikringen for industriarbeidere.⁴ I folketellingen i 1920 fantes det 36 322 menn og 38 460 kvinner i samlegruppen kontor- og butikkfunksjonærer. Et overveldende flertall av kvinnene bør sannsynligvis karakteriseres som underordnede, deriblant 18 339 butikkfunksjonærer, mens det bare fantes 3936 menn i denne gruppen. I nevnte samlegruppe var 1/3 av mennene gift, men bare knapt 600 av kvinnene. Blant butikkfunksjonærene var 2/3 under 25 år og kjønnsfordelingen noenlunde lik.⁵ Minstelønnsloven kom i praksis primært til å omfatte kvinner og de yngste funksjonærene.

Artikkelen starter med en gjennomgang av hvordan minstelønnsloven er behandlet i litteraturen. Deretter følger en i hovedsak kronologisk gjennomgang utfra spørsmålene ovenfor. Kildematerialet består stort sett av stortingsforhandlingene, Sosialdepartementets arkiv og

1. Hushjelploven av 1963 inneholdt også noen bestemmelser (§ 15) som åpnet for minstelønnsregulering som sannsynligvis aldri ble brukt.

2. Ot.prp. nr. 38 1917: 14.

3. Ot.prp. nr. 51 1918: 3–8.

4. NOS VI.179: 94.

5. NOS VII. 111: 1, 77, 147, 156.

enkelte tidsskrifter. Deriblant medlemsbladet, *Handelsfunksjonæren* fra 1915 til 1925, til det vi i dag kjenner som Handel og Kontor som het Norges Underordnede Handelsstands Landsforbund (NUHL) frem til 1921. Da skiftet organisasjonen navn til Norges Handelsfunksjonærer Forbund (NHFF). Organisasjonens årsberetninger 1919–1926 og landsmøte-referater 1919–1925 i Arbeiderbevegelsens arkiv er også gjennomgått.

En lite omskrevet lov

Minstelønnsloven er nevnt i historisk forskning og i noen organisasjonshistorier, men oftest på en måte som gjør det vanskelig å forstå hva loven innebar og hvorfor den opphørte i 1925. Handel og Kontors 50-årsberetning går ikke inn på lovens virkemåte utover at den var avhengig av kommunestyrevedtak for å etablere lokale lønnsnemnder. De skulle fastsette minstelønner som skulle dekke «leveomkostninger og holde arbeidskraften ved like». Loven ble iverksatt i «40 kommuner, men ble mindre og mindre aktuell» og ble derfor ikke forlenget utover 1925. Det hevdes at loven gjorde «en del nytte i de første vanskelige årene, men det er klart at en slik lov aldri kunne bli dette middel til å få gjennomført rimelige lønnsvilkår».⁶ I 100-årsberetningen påpekes det at stortingsrepresentant Johan Castberg ba regjeringen utrede en minstelønnslov for handelsvirksomhet noe et enstemmig Odelsting sluttet seg til. NUHL var enig i forslaget og loven ble raskt en realitet. Minstelønnsloven bidro til at det frem til 1920 ble inngått noen få minstelønnsavtaler, det vil si tariffavtaler som bare fastsatte nærmere definerte minstelønnssetser. På NUHLs landsmøte i 1923 var det uenighet om minstelønnsloven, men forbundet ønsket likevel å videreføre loven i to år til. Det gis ingen forklaring på lovens avvikling.⁷

Oslo Kvinnelige Handelsstands Forenings 50-årsberetning omtaler foreningens rolle i å legge grunnlaget for loven.⁸ Kjøbmannsforbundets historie streifer loven og forbundets økende kritikk av den.⁹ Fritz Hodne behandler loven i Handelsstandsforbundets (NHF) historie. NHF, som ikke etablerte noen arbeidsgiverforening før i 1938, avviste frem til da tariffavtaler og overlot spørsmålet til sine lokale medlemsforeninger som enkelte steder inngikk slike avtaler. Forbundet bidro aktivt til at minstelønnsloven ikke ble fornyet i 1925. Hodne hevder, noe misvisende, at loven ble erstattet av lokale tariffavtaler.¹⁰

Finn Olstad omtaler i LO-historien bakgrunnen for loven, der fastlønte funksjonærer med lav organisasjonsgrad ble spesielt hardt rammet av den galopperende inflasjonen under første verdenskrig. Samtidig var de fleste arbeidsgivere avvisende til å forhandle om lønnskrav. Olstad påpeker at etter at loven bortfalt i 1925, ble det viktigere enn før for underordnede funksjonærer å organisere seg og kreve forhandlingsrett. Det drev enkelte av funksjonærforeningene, som Handel og Kontor inn i LO.¹¹

Med unntak av Andreas van der Heuvels ferske doktoravhandling om minstelønn har ikke arbeidsrettsforskningen omtalt minstelønnslovene i mellomkrigstiden. Heuvel er opptatt av fellestrekk og forskjeller mellom de to minstelønnslovene. Begge lover bygde på prinsippet om partssammensatte lønnsnemnder med en uavhengig formann som fastsatte minstelønnen. Hjemmearbeidsloven skulle sikre minstelønninger på linje med tilsvarende lønninger

6. Rasmussen 1958: 55–56.

7. Fjellvik 2008: 37–39, 48.

8. Altern & Lie 1940: 68–71.

9. Petersen & Lyche 1933: 74–75. Saken er ikke omtalt i Strand 1958.

10. Hodne 1989: 203–204.

11. Olstad 2009: 227, 382.

for tilsvarende arbeid i fabrikker. Målet i handelsnæringen var derimot at minstelønningene skulle sikre individuell overlevelse. Minstelønnsloven for underordnede handelsfolk skulle legge til rette for høyere tariffestede minstelønninger. Heuven påpeker at enkelte steder ble det inngått minstelønnsavtaler, som gjennom loven ble allmenngjort med virkning for hele kommunen. Det gis ingen forklaring på hvorfor den midlertidige loven for underordnede handelsfolk opphørte i 1925.¹²

Johan Castbergs initiativ for en minstelønnslov for kvinner

Under odelstingsdebatten om minstelønn for industrielt hjemmearbeid 18. januar 1918 ba Johan Castberg, Arbeiderdemokratene, Knudsen-regjeringen (V) vurdere å innføre «lovregler om mindsteløn for kvinder, som beskæftiges i kontorer, butikker, lagre o.l. særlig i byene». Utgangspunktet for forslaget var lønnsforholdene i fire større klesforretninger i Kristiania, med i hovedsak kvinnelige ansatte. Noen få hadde i 1917 årslønner ned i 480 kroner og bare et fåtall av dem – også de med 20 års praksis eller mer hadde en årslønn på mer enn 2000 kroner. Opplysningene fremkom i *Handelsfunksjonæren*, medlemsbladet til NUHL.¹³ Til sammenligning var gjennomsnittlig dagsfortjeneste for menn i industrien på landsbasis i 1917 7,84 kroner eller på årsbasis 2352 kroner med 300 arbeidsdager.¹⁴ Castberg begrunnet forslaget med at lønninger under 900-1000 kroner ikke var «til at leve av, spesielt for kvinder, som er nødt til paa grund av sin gjerning at være klædt slik, at bare klædedragten tar en stor del av deres løn». Lønnsforholdene var «en skam», som samfunnet måtte gripe inn i på samme måte som industrielt hjemmearbeide. De laveste lønningene representerte også «en moralsk fare». Castberg siktet her til at kvinner kunne bli tvunget til prostitusjon eller tyveri for å livberge seg.¹⁵

Sosialminister Lars Kristian Abrahamsen var positiv. Han mente lønnsforholdene for butikk- og kontorfunksjonærer «nærmer sig det skandaløse» og var en «skam for de store og mægtige firmaer, som samler op rigdomme». Ingen uttalte seg mot det enstemmig vedtatte forslaget.¹⁶

Johan Castbergs sosiale samvittighet, kapitalismekritikk og sosialpolitiske ambisjoner hadde stor politisk innflytelse, ikke minst under første verdenskrig.¹⁷ Forklaringen på det enstemmige odelstingsvedtaket må ses i bred samfunnmessig kontekst, der verdenskrigen la grunnlaget for en radikal utvidelse av statlige reguleringer. Det dreide seg blant annet om en omfattende maksimalprisregulering i 1918 og voldgiftsloven som la grunnlaget for voldgiftsdommene i lønnsoppgjøret i 1916.¹⁸ Den politiske radikaliseringen som krigen skapte, og som fikk sitt fremste uttrykk i den russiske revolusjon i 1917, skapte i årene 1918 til 1920 en revolusjonsbekymring i det borgerlige samfunn. Bekymringen forsterket viljen til å vurdere og treffe tiltak som ellers hadde vært utenkelige for å dempe arbeiderbevegelsens revolusjonsvilje.¹⁹

12. van den Heuvel 2018: 16, 305–311.

13. *Handelsfunksjonæren* 1917: 358–359; OT 1918: 23–24.

14. Statistisk sentralbyrå 1949: 364.

15. Odelstingstidende (OT) 1918: 23–24.

16. OT 1918: 28.

17. Bjørnson 2015.

18. Alsos, Seip & Nygaard 2016: 126 ff.

19. Danielsen 1984: 9 ff.

Johan Castberg. Foto: Ukjent / Arbark

Funksjonærenes arbeidsgivere var imidlertid lite villige til å gi økonomiske konsesjoner til sine svakt organiserte, men oftest borgerlig innstilte, funksjonærgrupper, langt mindre forhandle med deres organisasjoner. De underordnede funksjonærorganisasjonenes langvarige appeller til sine «chefer» om å innfri moderate krav ble som regel avvist. Kontrasten var enorm til industrien og Norsk Arbeidsgiverforening (NAF) som iallfall siden 1902 hadde akseptert organisasjonsretten og hadde forhandlet med en stadig bedre organisert motpart som viste vilje og evne til å stille makt bak sine lønnskrav.

Den direkte politiske presedensen for Castbergs forslag var minstelønsloven for industrielt hjemmearbeid som var utgangspunktet for odelstingsdebatten. Vedtaket av denne første minstelønsloven i norsk historie kan imidlertid bare i noen grad knyttes til første verdenskrig. Krigen innebar imidlertid at den prinsipielle motstanden som fantes i næringslivet mot en slik lovregulering ikke hadde noen talsmenn på Stortinget som vedtok loven enstemmig.²⁰

20. Ot.prp. nr. 38 1917: bl.a. 101–102; Innst.O XXXXII 1917; OT 1918: 20–41; LT 1918: 7.

Minstelønnsloven for industrielt hjemmearbeid som regulativt forbilde

Minstelønnsloven for industrielt hjemmearbeid fungerte som mal for minstelønnsloven for underordnede handelsfolk, samtidig som det også var viktige forskjeller mellom de to lovene. Intet tyder på at andre land hadde innført minstelønnsregulering for underordnede handels- og kontorfunksjonærer i 1917–18. Den norske minstelønnsloven var med andre ord en regulativ nyskapning også i komparativt perspektiv.

Hovedansvaret for gjennomføringen av loven lå i et partssammensatt nasjonalt hjemmearbeidsråd med en uavhengig formann – slik som Arbeidsretten, operativ fra 1916. Hjemmearbeidsrådet kunne undersøke lønnsforholdene på eget initiativ, men *skulle* gjøre det dersom minst seks arbeidere eller arbeidsgivere i en kommune eller distrikt krevde det. Dersom rådet mente lønnsbetingelsene var «utilfredsstillende», skulle det sørge for at det ble etablert en lokal partssammensatt lønnsnemnd. Dens medlemmer skulle velges av kommunestyret, mens formannen skulle oppnevnes av rådet etter lokale forslag. De lokale lønnsnemndene skulle foreslå minstelønner som samsvarte med det «en arbeider med gjennomsnittlig dyktighet» ville oppnå for tilsvarende arbeid på lokale fabrikker. Minstelønnsen skulle ikke settes så høyt at hjemmearbeidet ble «fortrengt», av fabrikkarbeid.

Etter at de lokale lønnsnemndene hadde foreslått begrunnede minstelønnssetninger, skulle forslagene sendes rådet, som skulle bekjentgjøre vedtakene lokalt slik at berørte interesser kunne uttale seg i løpet av fire uker. Deretter skulle hjemmearbeidsrådet, som skulle påse at de lokale minstelønnssetningene stod i et «rimelig» forhold til hverandre, behandle forslaget (§ 15). Hjemmearbeidsrådets vedtak om minstelønnssetninger skulle offentliggjøres i Norsk Kundgjørelsestidende.²¹

Sosialdepartementet tok først sikte på et lovforslag i 1919

Sosialminister Abrahamsen prioriterte saken. 14. juni 1918 forelå regjeringens kjønnsnøytrale lovforslag.²² Etter en rask og enstemmig stortingsbehandling var loven et faktum 8. august 1918 med virkning fra 1. oktober. At loven ble til i 1918, var imidlertid ingen selvfølge.

Sosialdepartementets sekretær Friedrich Georg Nissen skrev et 50 siders PM som la til grunn at statsråden mente en minstelønnslov var «absolutt påkrevet» og at departementet ville undersøke lønnsforholdene for både kvinner og menn.²³ Nissen skisserte en proposisjon der mangelen på statistikk måtte løses for å kunne begrunne et lovforslag. To løsninger ble skissert. Det første var en oppdatering av SSBs undersøkelse av handelsfunksjonærenes lønnsforhold i 1909.²⁴ Alternativet var å bruke spørreskjemaet som Handelsfunksjonærenes lønnskomite hadde brukt. Nissen mente man måtte velge det første selv om resultater tidligst ville foreligge i løpet av et par års tid.

På grunn av større presserende saker²⁵ reagerte Nissens overordnede først i begynnelsen av mars 1918 på hans PM. Lederen av lovkontoret, Gerhard Wiesener, mente Nissens løsning

21. Ot.prp. nr. 38 1917: 167.

22. Ot.prp. nr. 51 1918.

23. Riksarkivet (RA): S-1268: D 197, Nissens PM 31.1.1918 s. 40 der han viste til et intervju med Abrahamsen i *Norske Intelligenssedler* 21.1.1918. Nissen var ekspedisjonssjef i Finansdepartementets finansavdeling fra 1933.

24. Statistiske Centralbyraa 1912.

25. Den store saken for Sosialdepartementet våren 1918 var lovforslaget om universell folkepensjon, Ot.prp. nr. 11 1918 av 5.3.1918.

innebar at en proposisjon først kunne foreligge i løpet av 4 til 5 år. Det ble «for længe». Hans løsning var å innhente lønnsstatistikk fra noen få byer. Dersom den viste at lønningene lå «under et uanstendig eksistensminimum», kunne man bygge et lovforslag på det. Ekspedisjonssjef Theodor H. Thorsen mente at en «vidløftig» statistisk undersøkelse var unødvendig for å kunne fremme et lovforslag i begynnelsen av 1919. Han mente at NUHL var alene om å mene at et lovforslag kunne behandles i 1918 – Stortinget hadde ikke høstsesjon på denne tiden. Deres interesser ville ikke «være tjent med en saadan forcert behandling». Sosialminister Abrahamsen var 11. mars enig med Thorsen, men la til hvor viktig det var å kartlegge lønnsforskjellene mellom kvinner og menn.²⁶

Sosialdepartementets arkiv gir ikke klare svar på hvorfor sosialministeren ombestemte seg og forserte arbeidet med lovforslaget slik at Stortinget kunne behandle det i 1918. Det er derfor naturlig å se nærmere på forhistorien.

Funksjonærforeningenes fåfengte kamp for minstelønnsatser og dyrtidstillegg

NUHL ble etablert i 1908 av en rekke lokale foreninger. Landsforbundet definerte seg som en upolitisk faglig interesseorganisasjon som søkte «bistand hos saadanne lovgivere og organisationer, som viser forståelse og sympati for vort reformarbeide». Forbundet var åpent for «alle standsfæller». Forbundets første viktige gjennomslag var SSBs undersøkelse av handelsfunksjonærenes lønnsforhold i 1909. Forbundet satset på «frivillige overenskomster» med «chefsforeningene», og krevde ikke tariffavtaler som LOs fagforbund. Landsmøtet i 1915, da landsforbundet bestod av 48 foreninger med 5700 medlemmer, krevde en minstelønn for «butikkfolk» og «kontorfolk», basert på en «vanlig» daglig arbeidstid på henholdsvis ni og syv timer. Årlig minstelønn skulle variere mellom 480 kroner og 1200 kroner. Laveste minstelønn gjaldt dem som hadde tre måneders handelskurs eller ettårig kveldskurs. De skulle, med tre års praksis, oppnå en lønn på 1200 kroner, mens de som hadde handelsgymnas eller artium skulle få 1200 kroner som begynnerlønn.²⁷

Kravet ble sendt Handelsstandens Fællesforening, som både da og på 1920-tallet var en ressurs svak paraplyorganisasjon. Fællesforeningen sendte minstelønnskravet til sine lokale handelsforeninger som med få unntak var avvisende til nasjonale minstelønninger. Kravet ble behandlet på Fællesforeningens generalmøte i august 1916. Kravet var da supplert med henstilling om dyrtidstillegg som reflekterte prisstigningen på 70 prosent siden august 1914.²⁸ Generalmøtet avviste kravene som måtte håndteres i lokale eller individuelle forhandlinger.²⁹

En rettssak i mars 1917 mot to unge ekspeditriser i Rubinsteins klesforretning i Kristiania skapte stor oppmerksomhet, ekspeditrisene ble beskyldt for tyveri fra forretningen. De fikk en betinget dom fordi dommeren mente de hadde så elendig lønn – 40–60 kroner per måned – at de var nødt til å stjele for å klare seg. Saken førte til at kravene fra de underordnede handelsfunksjonærene fikk oppmerksomhet og støtte fra kvinnesaksorganisasjoner, inklusive Norske Kvinners Nasjonalråd. Dorothea Schjoldager i Oslo Kvinnelige Handelsstandsforening (OKH), organiserte et stort møte 4. april og tok kort tid senere, trolig som

26. RA: S-1268: D 197, påskrifter på Nissens PM s. 51–57, sitat 51 og 56.

27. RA: S-1268: Db199, Udatert trykksak/brosjyre NUHL sommeren 1916 10s, sitat s. 2, 3 og 4 kursivering i kilden. Se også Ot.prp. nr. 54 1918: 23–24.

28. Den Norske handelsstands fællesforening 1916: 84.

29. Den Norske handelsstands fællesforening 1916: 84–107.

den første, offentlig til orde for en minstelønnslov, og hevdet den ville få nødvendig støtte på Stortinget.³⁰

Det var mange arbeidsgivere som ikke var innstilt på større lønnsøkninger eller dyrtidstillegg. NUHLs landsmøte i august 1917 krevde minimum 50 prosent dyrtidstillegg på lønningene i juli 1914.³¹ Den viktigste suksessen oppnådde NUHLs lokalforeninger i Lofoten, Vesterålen og Narvik i slutten av 1917 da de inngikk en minstelønnsavtale med de lokale handelsstandsforeningene i samsvar med NUHLs krav fra 1915.³²

Arbeidsgivernes avvisende holdninger i hovedstaden førte til at tre funksjonærorganisasjoner i Kristiania, der NUHL var viktigst, etablerte Handelsfunksjonærenes lønnskomite høsten 1917 for å få gjennomslag for dyrtidstilleggene. 19. november 1917 arrangerte den et masse møte i Calmeyergatens Misjonshus der mellom 4000 og 6000 møtte opp for å gi støtte til dyrtidskravene. En av hovedtalerne på møtet var Betzy Kjelsberg, som var inspektør i det statlige fabrikktilsynet (arbeidstilsynet).³³ Kjelsberg var også aktiv tillitsvalgt i kvinnesaksorganisasjoner og i regjeringspartiet Venstre.³⁴ Møtet fikk bred dekning i avisene. Samtidig intensiverte lønnskomiteen innhenting av lønnsoppgaver fra medlemmene. 15. desember 1917 offentliggjorde *Handelsfunksjonæren* årslønnene i fire kvinnedominerte klesforretninger i Kristiania som ikke hørte til «de slettest lønnende». Det var denne oversikten Castberg brukte i odelstingsdebatten.³⁵

NUHLs lobbyvirksomhet

NUHLs formann 1913–15 og 1916–1919 og leder av Kristianiaforeningen 1907–10, Christian Dybwad, hadde vært bystyreprerentant for Venstre (1911–1913) og var en dyktig lobbyist. Han kjente Castberg fra hans tid som handelsminister i 1913 da Dybwad hadde bidratt til at Castberg endret lukkeloven slik NUHL hadde ønsket.³⁶ Odelstingsvedtaket 18. januar 1918 førte til at 28 lokale handels- og kontorfunksjonærforeninger i løpet av åtte uker sendte brev til storting og regjering. Foreningene krevde en minstelønnslov for både kvinner og menn i løpet av 1918.³⁷

Den andre typen henvendelser som kunne gjøre inntrykk på regjeringen kom hovedsakelig fra kvinneorganisasjoner som ikke var opptatt av en kjønnsnøytral minstelønnslov. Det inkluderte kvinnesaksforeningen ledet av Randi Blehr gift med justisminister Otto Blehr, Kristiania Kvinneraad ledet av Olga Thinn gift med høyesterettsjustitiarius Karenius Thinn som også hadde vært formann i voldgiftsretten i 1916, Venstrekvinnelaget og Norske Kvinders Totalavholdsselskap. Sosialministeren Abrahamsen hadde en sentral stilling i avholdsbevegelsen. I tillegg understrekte sentralstyret for de norske sedelighetsforeninger at lønningene var så lave at de var «en av medvirkende grunde til at vedkommende kvinner kan indlate sig paa et letsindig liv» – les prostitusjon. I samme gate lå henstillingen fra Kristiania Forening til Værn om Offentlig Moral.³⁸

30. Altern & Lie 1940: 68–69.

31. *Kontorfunksjonæren* 1917 nr. 15.

32. Ot.prp. nr. 51 1918: 27–28. Detaljene i denne minstelønnsavtalen er ukjent.

33. Altern & Lie 1940: 69; Ot.prp. nr. 51 1918: 29.

34. Folkvord 2016: 174–207. Kjelsberg kjente Johan Castberg. Kjelsberg var en person Castberg lyttet til i arbeids- og sosialpolitikken, men minstelønnsloven nevnes ikke i biografien.

35. *Kontorfunksjonæren* 1917: 358–359.

36. Fjellvik 2008: 19, 27.

37. Ot.prp. nr. 51 1918: 30–32. Henvendelsene er med få unntak bevart i RA: S-1268: D197, se også Handelsfunksjonærenes lønnskomite til sekretær Nissen 19.1.1918.

38. Ot.prp. nr. 51 1918: 30–32. Henvendelsene er bevart i RA: S-1268: D197.

I februar og begynnelsen av mars forhandlet funksjonærforeningene i Kristiania med sine arbeidsgivere organisert blant annet i Oslo Handelsstandsforening om en minstelønnsavtale. Et forhandlingsresultat ble oppnådd som Dybwad som leder av NUHL motstrebende aksepterte, selv om NUHL hadde måttet fravike flere av kravene fra 1916. Han understrekte overfor sosialminister Abrahamsen 12. mars at en overenskomst ikke svekket nødvendigheten av en minstelønnslov fordi «chefsforeningene» ikke var organisert som en arbeidsgiverforening som kunne forplikte sine medlemmer.³⁹ Et stort offentlig funksjonærmøte 13. mars sluttet seg til sistnevnte resonnement og henstilte til at myndighetene grep inn: «Her maa handles hurtig, hvis den nuværende nødstilstand skal avhjelpes.»⁴⁰ Kravet om lovregulering førte til at Handelsstandsforeningen forkastet den fremforhandlede minstelønnsavtalen.

11. mars mente som nevnt sosialminister Abrahamsen at man skulle ta sikte på å fremme et lovforslag i 1919. 14. mars utformet konsulent Nissen et utkast til brev til berørte interesseorganisasjoner om dette, men det ble ikke brukt. 18. mars mente derimot sosialminister Abrahamsen at Stortinget måtte behandle et lovforslag i 1918.⁴¹

Det kan ikke dokumenteres hva som fikk Abrahamsen til å endre tidsplan, men Johan Castbergs klare uttalelser på det offentlige funksjonærmøtet 13. mars bidro utvilsomt. Castberg mente den fremforhandlede minstelønnsavtalen i Kristiania var så dårlig – det hadde ingen bestemmelser om dyrtidstillegg – at minstelønnsloven måtte gjennomføres «hurtigst mulig». Lønnsforholdene var «saa oprørende at hverken administration, storting eller samfund skulde taale at disse forhold faar fortsætte i nogen længere tid utover».⁴² Dette understreker Castbergs sentrale rolle i beslutningsprosessen frem mot lovvedtaket i 1918. Det var også viktig å vise politisk handlekraft overfor en borgerlig innstilt samfunnsgruppe – som forventet det – på en tid da arbeiderbevegelsens raske radikalisering skapte revolusjonsbekymring i det borgerlige samfunn.

Et eksempel på dette var at NUHLs Dybwad 16. mars fikk tilgang til store deler av Nissens PM for kunne komme med innspill. 25. mars presenterte Nissen og byråsjef Wiesener en skisse til lovforslag, som Dybwad «uttalte sin tilfredshet» med.⁴³ NUHLs viktigste bidrag var spørreundersøkelsen om lønnsforholdene innhentet ved årsskiftet 1917-18. Svarene over oppgitt årslønn, inklusive dyrtidstillegg og gratiale, fra 1991 funksjonærer, 864 menn og 1127 kvinner, utgjorde Sosialdepartementets viktigste dokumentasjon over lønnsforholdene.

Departementet la til grunn at en årslønn på 1200 kroner for «fuldvoksne og øvede funksjonærer» måtte anses som «meget lavt» utfra de raskt stigende levekostnadene. Dette var det nærmeste departementet kom i å tallfeste et minstelønnsnivå, som var identisk med NUHLs krav fra 1915. I Kristiania hadde leveomkostningene siden 1914 økt med 134 prosent i januar 1918 og de var fortsatt raskt stigende. 20 prosent av mennene og 50 prosent av kvinnene hadde en årslønn under 1200 kroner og 1/3 av menn og knapt 70 prosent av kvinnene hadde en årslønn inntil 1500 kroner i begynnelsen av 1918. Selv om mange av disse var under 20 år, hadde en betydelig andel av dem, ikke minst kvinner, tre års praksis eller tilsvarende relevant utdannelse uten å oppnå en årslønn på 1200 før de kom i slutten av 20-årene eller senere. Departementets konklusjon var at det først og fremst var kvinnene, ofte til tross for lang praksis, som var rammet av de svært lave lønningene inntil 1200 kroner.⁴⁴ Våren 1918

39. RA: S-1268: D197, NUHL til statsraad Abrahamsen 12.3.1918, se også Ot.prp. nr. 51 1918: 19.

40. RA: S-1268: D197, Handelsfunksjonærenes lønskomite til statsraad Abrahamsen 14.3.1918.

41. Jf. Sosialdepartementet til Handelsstandens Fellesforening 18.3.1918 i Ot.prp. nr. 51 1918: 50.

42. RA: S-1268: D197; *Verdens Gang* 14.3.1918, jf. også *Social-Demokraten* 14.3.1918.

43. RA: S-1268: D197, påskriften på Nissens nevnte PM s. 1, Nissens notat 27.3.1918.

44. Ot.prp. nr. 51 1918: 9–21.

var 1200 kroner utilstrekkelig til et «rimelig livsopphold, og med 900 kroner eller mindre vil der ofte bli rent nødtilstand».⁴⁵

Sosialdepartementets lovforslag

Departementets lovforslag la til grunn at staten «ikke rolig» kunne se på at «hele lønnsarbeidergrupper har saa daarlig utkomme, at det ikke strækker til for de tarveligste livsbehov». Hovedforklaringen på de lave lønningene var lav organisasjonsgrad. Selv om NUHL representerte 6000 medlemmer, utgjorde det ikke mer enn 1/6 av den underordnede handelsstand som utgjorde «en langt mer uensartet ervervsklasse end de enkelte faggrupper av kroppsarbeidere». Ulike strukturelle forhold vanskeliggjorde utviklingen av sterke fagforeninger. På grunn av dyrtiden var statlig inngripen nødvendig for å sikre «enhver underordnet handelsmand et eksistensminimum, et levelig utkomme». Lovforslaget var derfor både et krisetiltak og et strukturelt hjelpetiltak, men det var «bare en nødutvei, som bør forlates naar arbeiderne er blitt sterke nok til selv at kunne ivareta sit tarv».⁴⁶

Lovforslaget gikk vesentlig lenger enn Castbergs forslag som var begrenset til kvinner i handelsrelatert virksomhet. Loven skulle omfatte handels- og kontorarbeid i de fleste private virksomheter, herunder forsikringsvirksomhet, skipsrederier, sparebanker og alle aksjeselskap. Blant de få virksomheter som var unntatt var frie erverv, som ansatte hos advokater og leger. Departementet diskuterte kriteriet for fastsettelse av minstelønn og drøftet begrepet «a living wage» i de australske minstelønnene. Det skulle forstås som en lønn som var «tilstrækkelig til at dekke normale og rimelig behov hos gjennomsnittet av underordnede på det sted hvor vedkommende virksomhet drives». Departementet foreslo en lavere grense «Mindstelønnen skal sættes saa høit, at den efter den underordnedes stilling og de stedlige forhold er tilstrækkelig til at dekke hans leveomkostninger og holde arbeidskraften vedlike. Dog kan den sættes lavere for underordnede uten teoretisk utdannelse eller fagmæssig øvelse.» (§ 4). «Levelønnen» skulle fastsettes utfra enkeltpersoners behov og skulle ikke gi grunnlag for å forsørge andre. Det var også rimelig fordi de fleste underordnede handelsfunksjonærer var ugifte.⁴⁷

Det administrative hovedansvaret for minstelønnsloven skulle ligge i et Handelslønnsråd oppnevnt av regjeringen med et likt antall representanter fra «underordnede handelsfolk og chefer» og en formann og en sekretær som skulle være de samme som i Hjemmearbeidsrådet. I motsetning til Hjemmearbeidsrådet fikk Handelslønnsrådet ingen initiativrett, men det skulle sørge for at minstelønnsatsene i ulike kommuner stod i «et rimelig forhold til hverandre» (§ 9). I praksis ble loven delegert til det enkelte kommunestyre som avgjorde om lønnsforholdene for underordnede handelsfolk var «utilfredsstillende» (§ 2). I så fall skulle det oppnevne en kommunal lønnsnemnd med likt antall representanter fra «underordnede handelsfolk og chefer» (§ 3) etter forslag fra berørte interesser. Formannen i lønnsnemndene skulle oppnevnes av Handelslønnsrådet utfra lokale forslag. Lønnsnemndene skulle på grunnlag av innhentet dokumentasjon foreslå minstelønner ved flertallsbeslutning. Forslaget skulle oversendes Handelslønnsrådet som skulle kunngjøre forslaget lokalt med sikte på en lokal høring før rådet vedtok, eventuelt med endringer, lønnsnemndens forslag. Rådet kunne også sende forslaget tilbake til fornyet lokal behandling. Deretter skulle Handelsrå-

45. Ot.prp. nr. 51 1918: 35.

46. Ot.prp. nr. 51 1918: 36–37.

47. Ot.prp. nr. 51 1918: 40 og 41.

dets minstelønnsbeslutning bekjentgjøres i Norsk Kundgjørelsestidende og lokalt gjennom avisannonser.

Kommuner med over 30 000 innbyggere skulle finansiere alle administrasjonskostnader knyttet til lønnsnemndenes aktivitet, mens staten skulle finansiere halvparten i mindre kommuner. Det kommunale politiske flertallet ville langt på vei avgjøre lovens betydning. Departementet mente lokal beslutningsmyndighet var den eneste mulige løsningen og henviste til den ferske husleiereguleringsloven som forbilde. Også mange andre statlige reguleringer vedtatt under eller rett etter første verdenskrig ble i praksis administrert lokalt, ikke minst provianteringsrådene. Staten hadde ikke et lokalt administrativt apparat til å håndtere den nye reguleringshverdagen.⁴⁸ Selv om lovens mål var å sikre privatansatte funksjonærer en minimumslønn, ble ansvaret for det delegert til kommunenes politiske vurdering. Lovens midlertidige karakter ble understreket ved at den skulle gis tre års varighet, ikke fem år som minstelønnsloven for industrielt hjemmearbeid.

Stortingsbehandlingen innebar mindre endringer, men næringskomiteen ga en tilleggsbegrunnelse for lovreguleringen. Alt for mange ønsket å arbeide i handelsvirksomhet, noe som hadde ført til at «mange store forretninger har indtat flere folk end strengt tatt nødvendig og har holdt de enkeltes lønninger nede for at holde sit lønningsbudget». Minstelønnsregulering ville dermed redusere behovet for arbeidskraft i handelsvirksomhet til fordel for annen virksomhet, noe som ville være ønskelig.⁴⁹ Bare få måneder tidligere hadde Stortinget vedtatt en lov om tvangsutskrivning av arbeidskraft til jordbruket for å bedre matforsyningen.⁵⁰

Loven iverksettes

Handelslønnsrådets arkiv er tapt, men deler av rådets korrespondanse med Sosialdepartementet er bevart. Mesteparten av arkivene til de kommunale lønnsnemndene synes også å ha gått tapt.⁵¹ Det finnes imidlertid noe trykt materiale om praktiseringen av loven, i tillegg inneholder arkivmaterialet en del avisklipp. En omfattende gjennomgang av avisene ville krevd ressursrammer som ikke har vært tilgjengelig.

Loven ble iverksatt 1. oktober 1918, men det tok tid å opprette lønnsnemnder i de kommunene som ønsket det. Handelslønnsrådets første vedtak om minstelønninger gjaldt Kristiania med virkning fra 1. august 1919. I begynnelsen av 1919 inngikk Kristiania Handelsfunktionærers Forening en minstelønnsavtale med mange av Kristiania Handelsstands medlemsforeninger, Kristiania Kjøbmandsforening og Kristiania Kolonialkjøbmændsforening med virkning fra 1. desember 1918 til 1920.⁵²

Denne avtalen ble lagt til grunn av den kommunale lønnsnemnden og iverksatt med noen presiseringer av Handelslønnsrådet. Allmengjøringen av minstelønnsavtalen ble valgt fordi lønnsnemnden mente at endringer av den ville «føre til en farlig og skadelig forvirring». Det var Handelslønnsrådet enig i,⁵³ selv om det mente at de avtalte satsene var i laveste laget og

48. Ot.prp. nr. 51 1918: 39; Hovland 1987: 146–149.

49. Indst.O.XX 1918: 4. Se også Ot 1918: 1393–1401.

50. Espeli 1990: 84 ff.

51. Søk på arkivportalen.no avdekket en saksmappe fra 1921–22 i Oslo Byarkiv: A-20125 – Magistraten, Di522/L0004/0003 og en saksmappe 1920–23 fra Flekkefjord: IKAV/1004FG340/Rc/L0001/0003.

52. *Norsk Arbeidsgiverforenings Meddelelsesblad* 1919: 213. Se også *ibid.*: 537 og 557 og *Dagbladet* 18.12.1918 der avtalen er gjengitt.

53. Voss 1920: 594.

vesentlig lavere enn satsene vedtatt av lønnsnemnder i andre byer med lavere kostnadsnivå. Minstelønnsatsene i Kristiania innebar at ansatte med tre måneders handelskurs trengte tre års praksis for å oppnå minstelønnen på 1200 kroner + 100 prosent dyrtidstillegg, mens de med ettårig handelsskole eller bedre måtte ha ett års praksis for å oppnå det samme. For rene butikkansatte skulle dyrtidstillegget utgjøre 80 prosent for ugifte, det vil si 2160 kroner. Tariffavtalen la til grunn en vanlig arbeidstid på 11 timer i butikk og 10 timer for kontorarbeid, med fratrekk av 1,5 til to timers middagspause. Arbeid utover dette inntil klokken 21 skulle ha krav på 50 prosent tillegg per time og 100 prosent for arbeid etter 21 og på helligdager. Avtalen innebar også to ukers ferie med lønn. Tariffavtalen omfattet alle funksjonærer over 16 år og skapte presedens på dette punktet. Loven opererte ikke med noen aldersgrenser, men 16 år ble lagt til grunn i nesten alle Handelslønnsrådets minstelønnsvedtak. Minstelønnsavtalen innebar også likelønn mellom kvinner og menn, noe innflytelsesrike kvinner anså som en så stor seier at de fryktet at kvinnelige funksjonærer med full minstelønn ville bli oppsagt.⁵⁴

Sett på bakgrunn av at prisstigningen hadde vært langt mer enn 100 prosent siden 1914, innebar minstelønnsavtalene at NUHL hadde måtte gi betydelige konsesjoner for å oppnå en avtale i Kristiania. I juli 1918 ble det hevdet at enslige kvinner i Kristiania måtte tjene minimum 2000 kroner for å kunne holde sin «arbeidskraft vedlike», dette var minstelønnslovens hovedkriterium. Dette husholdningsbudsjettet innebar blant annet 2 dl melk per dag og 2,5 kg kaffe og 11,6 kg sukker på årsbasis.⁵⁵ I Trondheim var minstelønnsavtalene dårligere. Etter fem års praksis var høyeste minstelønn 2040 kroner for butikkansatte og 2160 for kontoransatte.⁵⁶

I løpet av 1919 fastsatte Handelslønnsrådet minstelønnsatser i 12 andre byer. Med unntak av Horten, var satsene i samsvar med lønnsnemndenes vedtak. Lønnsnemnden i Horten vedtok en høyeste minstelønnsats for kvinner på 2520 og 3000 kroner for menn. Handelslønnsrådet mente at levekostnadene for kvinner og menn var omtrent de samme og sendte saken tilbake til Horten. De underordnedes representanter i lønnsnemnden sluttet seg da til denne vurderingen og Handelslønnsrådet fastsatte en kjønnsnøytral høyeste minstelønn på 3000 kroner. Dette var første gang Handelslønnsrådet krevde ny lokal behandling av prinsipielt viktige sider av en minstelønnsats. Det var ikke uvanlig at rådet etter innspill fra de ansattes organisasjoner ba om ny nemndbehandling som tidvis resulterte i endringer. Rådet var varsom med å overprøve fornyede nemndvedtak.⁵⁷ I allfall i lovens første år var hovedregelen at det ble oppnådd enighet i lønnsnemndene, og flertallsvedtak var uvanlige.⁵⁸

Flertallet i lønnsnemnden i Tønsberg fastholdt i januar 1921 at minstelønnen skulle være ulik for kvinner og menn fordi «en mand trenger noget mer til livsophold end en kvinde». Handelslønnsrådet aksepterte imidlertid ikke forskjellsbehandlingen og fastsatte i mai 1921 en felles minstelønn på 3000 kroner. Det ble også resultatet i Kongsberg selv om de lokale funksjonærforeningene hadde akseptert store kjønnsbestemte minstelønnsforskjeller.⁵⁹ Ingen av Handelslønnsrådets publiserte minstelønnsavgjørelser undersøkt i dette

54. *Handelsfunksjonæren* 1919: 7–9.

55. Utfra SSBs priskalkulator økte prisene 136 prosent fra 1914 til 1918, 152 prosent til 1919 og 189,5 prosent til 1920; «Mindsteløn for handelsfunktionærer», *Norske Intelligenssedler* 17.7.1918.

56. Fjellvik 2008: 38.

57. Voss 1920: 594–595.

58. Voss 1920: 593.

59. RA: S-1279: D43, 6, utskrift av møtebok 11.1.1921, lønnsnemnda i Kongsberg til Handelslønnsrådet 14.1.1921; Ot.prp. nr. 51 1921: 13.

arbeidet opererte med kjønnsmessig differensierte satser. Det var imidlertid i økende grad tilfelle i NUHLs fåtallige inngåtte tariffavtaler frem til slutten av 1925 og i ulike forhandlingsutspill. Dette skapte skarpe reaksjoner hos mange kvinnelige medlemmer som et «tilbakeskridt» og «kuldkaster hvad vi i aartier har arbeidet for og som vi al vor makt vil kjæmpe for».⁶⁰

Det var stor lokal variasjonsbredde ikke bare med hensyn til maksimal minstelønn, men også med hensyn til minimums begynnerlønn avhengig av formell kompetanse og hvor lang praksis som krevdes for å oppnå maksimal minstelønn. For funksjonærer uten «teoretisk utdanning» var det vanligste i de første par årene at de måtte ha et halvt års praksis før de hadde rett til den laveste minstelønnen og ytterligere tre års praksis før de oppnådde maksimal minstelønn. I Horten måtte slike funksjonærer arbeide i 4,5 år før de oppnådde maksimal minstelønn. Vågå lå i en klasse for seg ved å kreve 5,5 års praksis for å oppnå det samme. For funksjonærer med tre måneders handelsskole var tre års praksis det normale, men i Horten og Tinn ble det krevd 4 år og i Vågå 5 år for å oppnå maksimal minstelønn. For funksjonærer med ettårig handelsskole krevdes det normalt ett års praksis for å oppnå maksimal minstelønn.

Loven ble innført i totalt 40 kommuner, hvorav fire landkommuner. 21 av 26 byer som hadde mer enn 5000 innbyggere ved folketellingen i 1920 innførte loven i kortere eller lengre tid. Av de 39 mindre byene og kjøpstedene i 1920 innførte 14 loven i kortere eller lengre tid. Da loven skulle forlenges første gang, i 1921, var loven innført i 34 kommuner, i 1922 i 36 kommuner. Deretter falt bruken av loven til 30 kommuner før forlengelsen i 1923 og 25 kommuner i 1924. Ved avviklingen av minstelønnsloven i 1925 gjaldt den i 23 kommuner. De omfattet likevel etter alt å dømme fortsatt et klart flertall av landets underordnede handels- og kontorfunksjonærer.⁶¹

Den reduserte bruken av loven i en rekke kommuner fra høsten 1922, svekket lovens legitimitet, men var ikke noen hovedforklaring på avviklingen av loven i 1925. Det skyldes nye politiske og parlamentariske konstellasjoner og at lovens fremste organisatoriske pådriver og støttespiller frem til 1923, NHFFs ledelse, bare ønsket en videreføring av loven dersom den ble mer effektiv. Forbundsledelsen mente minstelønnsloven fungerte som en organisatorisk sovepute som gjorde det vanskelig å utvikle en moderne kamporientert fagforening.⁶²

Sosialdepartementets håp i 1918 om at loven ville fremme et mer organisert arbeidsliv strandet senest i 1920. Da nektet de lokale handelsstandsforeningene, med få unntak, å forhandle om tariffavtaler.⁶³ Arbeidsgivernes viktigste paraplyorganisasjoner, NHF og Kjøpmannsforbundet, var ikke arbeidsgiverforeninger og var prinsipielle motstandere av minstelønnsloven og motsatte seg lovens årlige videreføring fra 1921. Minstelønnsloven var likevel ikke et spørsmål som stod høyt på deres dagsorden. Prisreguleringene og Trustlovsforslaget ble definert som langt viktigere.

1921–24: Ettårig videreføring av loven

Da Halvorsen-regjeringen (H + Frisinnede Venstre) gikk av 22. juni 1921,⁶⁴ hadde den neppe tatt standpunkt til om loven skulle forlenges eller ei. Forslaget om en videreføring i ett

60. *Handelsfunksjonæren* 1922 nr. 20: 154.

61. Ot.prp. nr. 71 1925: 2.

62. *Handelsfunksjonæren* 1922: 26–27; Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek (AAB): Beretning fra NHFF 9. landsmøte 5.–7. august 1923: 54–62.

63. Ot.prp. nr. 51 1921: 7.

64. På skolekommissjonssaken, Danielsen 2009.

år lå imidlertid klart i Sosialdepartementet ledet av sosialminister Odd S. Klingenberg (H).⁶⁵ Blehr-regjeringen (V) fremmet det raskt slik at Stortinget rakk å behandle det før stortingsvalget på høsten. Mot én stemme ble loven videreført uendret i ett år, men for at dette skulle få virkning i de kommuner som hadde innført loven, måtte kommunestyret gjøre et fornyet vedtak om det.⁶⁶ Det var også forutsetningen ved de senere forlengelsene. NUHL hadde ønsket å utvide loven slik at den omfattet alle underordnede funksjonærer, også dem i statlig og kommunal virksomhet. NUHL ønsket bare en utvidelse i ett år til tross for at arbeidsgiverne nå var blitt enda mer avvisende til å inngå nye tariffavtaler på grunn av den sterke nedgangskonjunkturen som startet høsten 1920.⁶⁷ Kristiania Kvinnelige Handelsstand Forening ba om at loven ble permanent på grunn av sine gunstige konsekvenser for unge kvinner.⁶⁸

Sosialminister Lars Oftedal (V) mente saken stod i samme stilling i 1922, selv om Handelsstandsforbundet (NHF) hevdet at loven var «direkte skadelig» ved å øke arbeidsledigheten. Minstelønnsatsene var så høye at forretningene ansatte færre funksjonærer. NUHL, som fra sommeren 1921 het Norges Handelsfunksjonærers Forbund (NHFF) mente en ettårig forlengelse var det beste. Samtidig var enkelte lokalforeninger begynt å bli kritisk til loven.⁶⁹ Loven ble enstemmig forlenget.⁷⁰

Odd S. Klingenberg (H) var sosialminister i en ny regjering av Høyre og Frisinnede Venstre da de to neste forlengelsene skjedde gjennom at Stortinget forkastet regjeringens forslag som i 1923 innebar en innstramming og i 1924 en avvikling av loven. I 1923 ba NHFF om at loven ble forlenget i to år og at opptjeningstiden til maksimal minstelønn ble lovregulert til fire år. Enkelte kommuner forutsatte en praksistid opp til 5 ½ år fra 16 års alder.⁷¹

Handelsstandsforbundet (NHF) mente det hadde liten hensikt å inngå tariffavtaler når de «nårsomhelst» kunne bli satt til side av et kommunestyre. NHF dokumenterte ikke noe tilfelle på at så hadde skjedd, men hevdet at muligheten svekket forhandlingsviljen. Dette var vikarierende argumenter.⁷²

Sosialdepartementet mente loven burde videreføres på grunn av de økonomiske nedgangstidene. Uten at noen høringsinstans hadde foreslått det, ønsket departementet at loven bare skulle fastsette minstelønninger for funksjonærer over 18 år og ikke som tidligere fra 16 år. Perioden opp til 18 år måtte betraktes som en læretid der lønnen ikke burde reguleres. Dessuten var det ikke «heldig for funksjonærene selv å komme opp for høi lønn i for ung alder». Dette var første gang departementet hevdet at de fastsatte minstelønningene var for høye. Kristiania Kvinneråds viktigste argument mot forslaget var at lønningene for de yngste da lett ville synke slik at de ikke lenger «kunne forsørge sig selv, men være henvist til hjelp fra sine pårørende, som i disse tider har mer enn nok med å greie sig selv».⁷³ NHFF protesterte kraftig mot regjeringens 18-årsgrense sammen med blant annet Norske Kvinners Nasjonal-

65. RA: S-1268: Db199, konsept til brev til Handelslønnsrådet 7.9.1921, merknad fra G. Wiesener 5.9.1921 hvor han skriver at prp. «var utarbeidet allerede i mai». Min fortolkning underbygges av at den eneste som stemte mot en forlengelse under stortingsbehandlingen var Klingenbergers forhenværende kollega, provianteringsminister Johan Rye Holmboe (Fr.V); OT 1921: 1135–37, 1140.

66. Ot.prp. nr. 51 1921.

67. Ot.prp. nr. 51 1921: 7.

68. Ot.prp. nr. 51 1921: 3–8.

69. Ot.prp. nr. 62 1922.

70. OT 1922: 366, LT 1922: 156–158.

71. Ot.prp. nr. 38 1923: 3–4.

72. Ot.prp. nr. 38 1923: 5–7.

73. Ot.prp. nr. 39 1923: 7.

råd.⁷⁴ Protestene bidro til at lovendringsforslaget ble lagt til side mot 34 stemmer fra regjeringspartienes representanter.⁷⁵

I 1924 foreslo sosialminister Klingenberg at loven ikke skulle forlenges utover 30. september. Hovedbegrunnelsen var at loven fikk stadig mindre betydning ved at bruken av loven var redusert fra 36 kommuner i 1922 til 25 kommuner i 1924 samtidig som støtten til loven i NHFF var synkende.⁷⁶

Sosialdepartementet kunne utvilsomt hevde at støtten til loven i NHFFs ledelse var svekket. Tidlig i 1922 hadde forretningsutvalget (arbeidsutvalget) med tre mot en stemme gått inn for at loven ikke skulle forlenges. Toppledelsen var imidlertid ikke på linje med flertallet i hovedstyret som mot tre stemmer kom til det motsatte resultat. Da saken ble sendt på uravstemning, viste den «saagodtsom enstemmighet for lovens forlengelse».⁷⁷

Våren 1924 ba derfor NHFF om at loven måtte forlenges med ett år samtidig som man ba om at loven måtte utvides til sakførere og såkalte frihandlere som melkeutsalg, samt gjøres mer effektiv mot overtredelser, noe som var et økende problem. I praksis var det vanskelig for NHFF å gjøre noe med lønninger under minstelønnen fordi arbeidsgiver krevde at klagen kom fra «den personlig skadelidte. Mange av de yngre mennesker som er ansatt i handelsforretninger tør ikke innlevere klage, da de derved frygter for at miste sin stilling, og loven faar saaledes ikke den effektivitet som den burde ha.» Loven burde derfor endres slik at når en lønnsnemnd fikk melding om at en forretning ikke overholdt minstelønnsbestemmelsene, skulle lønnsnemnden ha rett og plikt til å undersøke saken og «sørge for at paatale blir reist mot vedkommende firma hvis det ikke godvillig vil etterkomme lovens bestemmelser».⁷⁸

Etter at forslaget om avvikling av loven i 1924 ble kjent, kom det en rekke protester fra kvinneorganisasjoner og funksjonærforeninger som åpenbart gjorde inntrykk på sosialkomiteen som konkluderte med at årsakene som lå til grunn for loven, dyrtiden og lav organisasjonsgrad blant funksjonærene «har den samme gyldighet den dag i dag».⁷⁹ Også representantene fra Høyre og Fr.V gikk inn for ett års forlengelse.⁸⁰

NHFF stiller urealistiske krav for en ny forlengelse i 1925

Den mest omfattende debatten i NHFF om minstelønnsloven fant sted på landsmøtet i 1923 etter at loven var blitt forlenget til oktober 1924. Debatten reflekterte betydelige motsetninger mellom Kristianias representanter som med få unntak ønsket loven opphevet og representantene for de mindre byene som enten hadde eller hadde hatt minstelønnsloven, og som ønsket loven videreført. Landsmøtet vedtok med 33 mot 22 stemmer at minstelønnsloven ikke «kan anses som et middel, hvorved man kan opnaa stabile og i økonomisk henseende tilfredsstillende forhold». Det kunne bare oppnås av en sterk fagorganisasjon som gjennom «tilstrekkelig styrke [...] kunne gjennomføre tariffavtaler over hele landet og derved overflødiggjøre en fornyelse» av loven.⁸¹ Hvordan dette skulle bli mulig for NHFF, som hadde mistet mer enn 1/3 av medlemmene siden toppen i 1920 med mer enn 13 000 medlemmer, og langt fra hadde stanset nedgangen, var uklart.⁸²

74. *Handelsfunksjonæren* 1923: 107; OT 1923: 671.

75. OT 1923: 670–684.

76. Ot.meld. nr. 3 1924.

77. *Handelsfunksjonæren* 1922: 26–27; AAB: Beretning fra NHFF 1921–23: 20–21.

78. Ot.meld. nr. 3 1924: 3.

79. Indst.O.VII 1924.

80. OT 1924: 1168–1172.

81. AAB: Beretning fra NHFF 9. landsmøte 5.–7. august 1923: 54–62.

82. AAB: Beretning fra NHFF 9. landsmøte 5.–7. august 1923: 71–73.

Våren 1924 gikk NHFF som nevnt inn for å videreføre loven samtidig som man ønsket å gjøre loven mer effektiv. I februar 1925 vedtok hovedstyret enstemmig at man bare ønsket en forlengelse dersom loven ble gjort mer effektiv, inklusive «gjøres obligatorisk [...] for alle landets kommuner».⁸³ Forbundets krav til Sosialdepartementet gikk langt utover det politisk realistiske. Det andre hovedkravet var effektive tiltak mot arbeidsgivere som ikke fulgte loven gjennom kontroll fra den lokale lønnsnemnden som kunne kreve innsyn i lønnsoppgavene kvartalsvis. Dersom ett medlem av lønnsnemnden krevde slik kontroll, skulle det være tilstrekkelig. Det tredje kravet innebar at loven skulle bli iverksatt lokalt dersom det ble krevd av «underordnede handelsfolk» – uten nødvendigvis å være organisert – slik at lovens bruk ikke ble avhengig av lokalpolitiske forhold. Dersom NHFF fikk denne ønskede loven, skulle den bare gjelde i to år – ikke bli en ordinær lov.⁸⁴ Kravene ble senere kritisert av forbundets tilhengere av minstelønnsloven som mente man subsidiært skulle støttet en videreføring av en uendret lov. NHFF var ikke sterk nok til å håndtere en situasjon uten en minstelønnslov. Det var «aldeles feilaktig å gi statsmaktene et saa falsk inntrykk».⁸⁵

Loven videreføres ikke av Stortinget i 1925

NHFFs forslag ble behandlet av Handelslønnsrådet, der formannen i NHFF frem til 1923, R. Eckblad, støttet det. De to arbeidsgiverrepresentantene gikk mot en videreføring av loven. Formannen, Valentin Voss, og den andre funksjonærrepresentanten, Clara Kjendlie, som representerte Oslo Kvinnelige Handelsstands Forening, sluttet seg til NHFFs forslag fordi «det store flerhet av underordnede fremdeles er uorganiserte, antas det betenkelig særlig av hensyn til kvinnene å la loven falle». Sosialminister Lars Oftedal foreslo å forlenge loven frem til 30. juni 1927. En avvikling av loven ville på grunn av høy arbeidsløshet blant funksjonærene føre til en «sterk nedsettelse av lønnen, særlig for de yngre og ikke minst for kvinnene». NHFFs foreslåtte endringer var så «vidtrekkende» at det ikke kunne forenes med midlertidig forlengelse.⁸⁶

Sosialkomiteens flertall støttet regjeringens forslag, mens mindretallet, representantene for Høyre, Fr.V. og Bondepartiet, ikke ønsket noen videreføring av det de så på som en midlertidig kriselov. De oppfattet NHFFs radikale forslag som det beste argument for å avvike loven. De tre partiene hadde etter valget høsten 1924 76 av Stortingets 150 representanter, noe som skulle tilsi at regjeringens forslag ville bli forkastet dersom partiene stod samlet. Det var imidlertid ingen selvfølge på 1920-tallet.⁸⁷ Odelstingsdebatten tok en overraskende vending da Sverre Støstad, NKPs første formann 1923–25 og sosialkomiteens saksordfører, åpnet med å referere NHFFs brev til sosialkomiteen etter at innstillingen var avgitt. NHFF ba om at loven bare ble forlenget dersom Stortinget gjorde lovendringer «i retning» av dets forslag. Dette var en modifisering av de tidligere kravene, men også en understrekning av at en uendret lov ikke fungerte etter «sin hensikt».⁸⁸

NHFFs brev hadde fått Støstad til å endre syn. Saken burde sendes tilbake sosialkomiteen som sammen med sosialministeren burde foreslå nødvendige lovendringer. Støstad mente

83. AAB: Beretning fra NHFF 1923–1925: 17.

84. *Handelsfunksjonæren* 1925: 58–59.

85. AAB: Referat fra NHFF 10de landsmøte 16.–18. juli 1925: 13, 75–76.

86. Ot.prp. nr. 71 1925.

87. Jf. Andersen 1976.

88. OT 1925: 778. NHFFs brev til sosialkomiteen er ikke omtalt i *Handelsfunksjonæren* 1925 eller i AAB: Referat fra NHFFs 10de landsmøte 16.–18. juli 1925:13, 75–76.

det var «meningsløst å vedta en lov som begge parter sier er til skade for sig» – selv om flere kvinneorganisasjoner innstendig ba Stortinget om en forlengelse. Sosialminister Oftedal ba «inntrengende» om at loven ble videreført og utpenslet de dystre utsikter underordnede funksjonærer ville møte om loven bortfalt. Han antydte at opptil 25 000 funksjonærer, bare i Oslo, ville kunne oppleve store lønnsnedslag. Oftedal mente loven i hovedsak fungerte godt og viste til flere strenge dommer mot underbetaling. Han var skeptisk til at lønnsnemndene kunne innhente kvartalsvise lønnsoppgaver. Kravet om at loven kunne innføres i alle kommuner avviste han å diskutere. Han ville heller ikke være med på å sende saken til komiteen for å finne et kompromiss. Lovens far, Johan Castberg, var spesielt skuffet over Oftedals avvisende holdning til NHFFs krav om at lønnsnemndene kunne kreve regelmessige lønnsoppgaver. Castberg la ellers spesiell vekt på kvinneorganisasjonenes sterke henstillinger om å videreføre loven. Norske Kvinners Nasjonalråd ba Stortinget bidra til at unge kvinner ikke ble overlatt til den rene «vilkårlighet».⁸⁹

To parlamentariske forhold var avgjørende for at loven ikke ble forlenget. Begge kunne i varierende grad føres tilbake til NHFFs krav. For det første avviste Bondepartiet en videreføring av loven sammen med Høyre og Fr.V, som iallfall siden 1923 hadde ønsket å avvikle loven. Bondepartiet hadde tidligere ikke utvist noe engasjement i saken. Partiets talsmenn kastet lys over partiets beveggrunner. Hans Olsen Skurdal hadde tidligere stemt for forlengelse fordi han hadde ment loven var et nødvendig krisetiltak, men nå mente NHFF at det ikke lenger var tilfelle. Andreas Maastad, ordfører i Trøgstad, mente loven bidro til ungdommens flukt fra landsbygda, noe som var uheldig.⁹⁰

Et aspekt ved Høyres motstand mot loven må kommenteres. Funksjonærene var en yrkesgruppe som i betydelig grad sympatiserte med partiet, ikke minst i storbyene. Det var kjent at kvinnene var politisk mer konservative enn menn, likevel ble loven tillagt liten vekt i kampen om velgerne etter at revolusjonsbekymringen i Høyre forsvant fra 1921. Det skyldtes at handelsstandens menn var en kjernegruppe blant partiets aktive tillitsvalgte og folkevalgte, mens kvinnene var helt perifere på dette nivået.

Den andre hovedforklaringen lå i at NKP og AP støttet NHFFs krav og forbundsledelsens organisasjons- og kampstrategi. Funksjonærene måtte, som arbeiderne, organisere seg for å kunne ivareta sine interesser. APs parlamentariske leder, Alfred Madsen, understrekte at minstelønnsloven fungerte på lignende måte som en voldgiftslov, som arbeiderbevegelsen normalt tok avstand fra fordi den svekket fagbevegelsen og «den solidaritetens ånd» den var avhengig av. Han medga at det ville være vanskelig å streike i butikkene som måtte være åpne hver dag, men «man har også et kampmiddel i boikott og blokade. Hvis handelsfunksjonærene virkelig organiserer sig, hvis de virkelig skaper en kamporganisasjon», vil de ikke lenger være «en parikaste hvor man med full grunn kan tale om hvit slavehandel i forbindelse med de kvinnelige handelsfunksjonærers kår». De underordnede funksjonærene måtte ta lærdom av arbeidernes sterke fagforeninger som hadde oppnådd omkring ti prosent lønns tillegg både i 1924 og 1925. Madsen gikk ikke inn på hvordan funksjonærforeningene skulle oppnå tilstrekkelig oppslutning, når arbeidernes fremste maktmiddel, streik, var vanskelig å gjennomføre.⁹¹ Forslaget om lovens forlengelse falt med 77 mot 28 stemmer i Odelstinget 8. juli 1925. 30. september 1925 var minstelønnsloven historie.

Resultatet var en betydelig seier for NHFF-ledelsens kampstrategi. Oslo Kvinnelige handelsstands forening var derimot opprørt over NHFFs opptreden. Den mente det hvilte et

89. OT 1925: 780, 797.

90. OT 1925: 778–803.

91. OT 1925: 795–796.

tungt ansvar på NHFFs ledelse for å ha bidratt aktivt til et vedtak som undergravde kvinnelige funksjonærers og medlemmers interesser uten å ha forankret det i en uravstemning som den sannsynligvis ville tapt.⁹² NHFFs politiske innflytelse var i 1925 langt større enn forbundets oppslutning blant funksjonærene skulle tilsi. Forbundsledelsens politiske seier sommeren 1925 var slik sett et stort paradoks. NHFF forble preget av interne konflikter, blant annet knyttet til innmelding i LO, som skjedde fra 1931, og fallende oppslutning. Bunnen ble først nådd i 1930 med 3652 medlemmer. Med unntak av tariffavtalen med Oslo Kjøbmandsforening, et fåtall enkeltbedrifter og en rekke samvirkelag i Oslo-området, inngikk NHFF ingen tariffavtaler resten av 1920-tallet. De var minstelønnsavtaler der førstnevnte innebar en betydelig reallønnsnedgang sammenlignet med den lovbaserte minstelønnen. De fleste av de inngåtte tariffavtalene innebar lavere minstelønner for kvinner enn for menn.⁹³

Kontoret til Underordnede handels- og kontorfunksjonærers forening i Kristiania, ca. 1925. Stående i bakgrunnen: foreningens forretningsfører Albert Raaen. Foto: Ukjent / Arbark

En likelønnslov forut for sin tid

Minstelønnsloven for underordnede handelsfolk ble drevet frem av dyrtiden under første verdenskrig som rammet lavt- og fastlønnede funksjonærer hardt. Spesielt utsatt av den galopperende prisstigningen var kvinnelige butikkfunksjonærer og ekspeditriser som knapt kunne overleve på sine lønninger selv med lang praksis og erfaring. Funksjonærenes arbeidsgivere var – og forble – med noen få unntak avvisende både til lønns- og dyrtids-

92. *Dagbladet* 9.10.1925; *Dagbladet* 22.10.1925.

93. AAB: NHFFs beretning 1923–1925: 8; NHFFs beretning 1925–1927: 14–18; Fjellvik 2008: 49–53.

kravene og kollektive lønnsforhandlinger. Samtidig var det begrenset oppslutning om handels- og kontorfunksjonærenes viktigste forening, NUHF, som fortsatt ikke var en moderne fagforening som ville bruke streik som kampmiddel. De fleste bedrifter hadde relativt få underordnede funksjonærer som ofte var unge, noe som gjorde organisasjonsarbeidet vanskelig. Først etter landsmøtet i 1919 beveget NUHF seg i retning av en moderne fagforening som åpnet for bruk av kampmidler for å oppnå tariffavtale. Knudsen-regjeringen begrunnet blant annet loven med at den skulle fungere som en fagforeningsmessig løftestang for funksjonærene slik at loven kunne bli overflødig. Slik fungerte loven aldri. Ledelsen i NUHL ble derfor i økende grad kritisk til en forlengelse av loven organisasjonen hadde bidratt vesentlig til.

Da Johan Castberg foreslo en minstelønnslov for kvinnelige handels- og kontorfunksjonærer i januar 1918, fikk forslaget bred politisk oppslutning. Forslaget ble imidlertid, ikke minst gjennom NUHFs innflytelse, omformet til kjønnsnøytral minstelønnslov iverksatt fra oktober 1918. Minstelønningene skulle fastsettes slik at *enslige* underordnede funksjonærer fikk dekket sine «leveomkostninger» og holdt «arbeidskraften vedlike». Det reflekterte at de lavest lønnede underordnede funksjonærene var unge og enslige kvinner.

Minstelønningene skulle utformes lokalt, men det nasjonale Handelslønnrådet, som fastsatte minstelønningene i de kommunene som innførte loven, sørget for at minstelønningene ble de samme for kvinner og menn med samme erfaring og utdanning slik som i den første større tariffavtalen NUHL inngikk i Kristiania i 1919. Norge fikk dermed sin første likelønnslov i privat sektor som etter hvert omfattet et klart flertall av dens underordnede funksjonærer. Dette var minstelønnslovens mest radikale aspekt i et lengre historisk perspektiv. Den borgerlige kvinnebevegelsen var en sterk tilhenger av å videreføre loven, men dens politiske innflytelse sank utover på 1920-tallet på dette området. Likelønsspørsmål hadde lav prioritet i arbeiderbevegelsen i disse årene, og likelønn var etter alt å dømme ukjent i minstelønnslovene i LOs tariffavtaler på denne tiden. Likelønn var iallfall fraværende i minstelønnsbestemmelsene i tariffavtalene Handel og Kontor inngikk i 1937.⁹⁴

Litteratur

- Alsos, K., Seip, Å. A. & Nygaard, P. (2016). *I arbeidsfredens tjeneste: Arbeidsretten gjennom 100 år*. Oslo: Pax.
- Altern, M. & Lie, B. (1940). *Oslo Kvinnelige Handelsstands Forening: 50 års beretning, 1890 – 20. mars – 1940*. Oslo: Oslo Kvinnelige Handelsstands Forening.
- Andersen, K. E. (1976). *Partiforholdene på Stortinget 1928–30: En voteringsanalyse* (Hovedoppgave i historie). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Bjørnson, Ø. (2015). Johan Castberg. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 18.2.2020 fra https://nbl.snl.no/Johan_Castberg
- Dagbladet*. (18.12.1918, 9.10.1925, 22.10.1925).
- Danielsen, R. (1984). *Høyres historie 1884–1984: Bind II. Borgerlig oppdemningspolitikk*. Oslo: Cappelen.
- Danielsen, R. (2009). Otto B. Halvorsen. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 17.3.2020 fra https://nbl.snl.no/Otto_B_Halvorsen
- Den Norske handelsstands fællesforening (Red.). (1916). *Forhandlingerne paa den Norske Handelsstands Fællesforenings 11te ordinære generalmøte i Arendal den den 18de – 20de juli 1916*. Kristiania: Den Norske handelsstands fællesforening.

94. Didriksen 1939: 52–53.

- Didriksen, B. (Red.). (1939). *Innstilling fra lønnslovkomiteen. Oppnevnt ved kongelig resolusjon 4. mars 1938*. Oslo: Sosialdepartementet.
- Espeli, H. (1990). *Fra hest til hestekrefter: Studier i politiske og økonomiske rammebetingelser for mekaniseringen av norsk jordbruk 1910–1960*. Ås: Institutt for økonomi og samfunnsfag, Norges Landbrukshøgskole.
- Fjellvik, E. (2008). *HK 100 år*. Oslo: Handel og kontor.
- Folkvord, M. (2016). *Betzy Kjelsberg: Feminist og brubyggjar*. Oslo: Samlaget.
- Handelsfunksjonæren*. (1917, 1919, 1922, 1923, 1925).
- Hodne, F. (1989). *God handel: Norges Handelsstands Forbund gjennom 100 år*. Oslo: Norges Handelsstands Forbund.
- Hovland, E. (1987). Grotid og glanstid: 1837–1920. I H. E. Næss et. al. (Red.), *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kontorfunksjonæren*. (1917).
- Norsk Arbeidsgiverforenings Meddelelsesblad*. (1919).
- Norske Intelligenssedler*. (21.1.1918, 17.7.1918).
- Olstad, F. (2009). *LOs historie: B. I. Med knyttet neve: 1899–1935*. Oslo: Pax.
- Petersen, L. & Lyche, F. (1933). *Norges Kjøbmannsforbund i 25 år 1908 29. september 1933*. Oslo: Norges Kjøbmannsforbund.
- Rasmussen, S. (1958). *Fra underordnet handelsstand til moderne fagforbund: NHKF 1908–1958*. Oslo: Norges Handels- og Kontorfunksjonærers Forbund.
- Social-Demokraten*. (14.3.1918).
- Statistisk Sentralbyrå. (1949). *Statistiske oversikter 1948*. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.
- Statistiske Centralbyraa. (1912). *Handelsfunktionærernes lønningsforhold m. v. 1909*. Kristiania: Statistiske Centralbyraa.
- Strand, A. (1958). *50 år i handelens og samfunnets tjeneste: Norges Kolonial- og Landhandelforbund gjennom 50 år*. Oslo: Norges Kolonial- og Landhandelforbund.
- van den Heuvel, A. (2018). *Minstelønn: Forpliktelser, begrensninger og løsninger* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Verdens Gang*. (14.3.1918).
- Voss, F. (1920). Minstelønnslovene i virksomhet. *Sociale Meddelelser*, (8).